

DOI: 10.34015/2523-4552.2019.3.05

УДК 343.812+94(477) «19/20»

Кузіна К. В.,

*кандидат історичних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
історії державного терору радянської
доби Інституту історії України
НАН України*

e-mail: kuzinakseniya@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-7804-5469

ТЮРМА У МІСЬКОМУ ПРОСТОРІ ВІННИЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ЛОКАЦІЯ ТА ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ

Стаття присвячена історії Вінницької міської тюрми. На підставі архівних документів, що вводяться до наукового обігу вперше, проаналізовано такі аспекти: розташування в'язниці у міському просторі; діяльність адміністрації щодо організації тюремного життя; повсякденне життя в'язнів; відносини церкви та тюрми. Дослідження є мікроісторичним, у центрі уваги якого конкретні форми соціальних практик.

Ключові слова: *тюремний замок; Центральна міська тюрма; Вінниця; Подільська губернія; арештанти; тюремна адміністрація.*

Статья посвящена истории Винницкой городской тюрьмы. На основе анализа архивных документов, которые вводятся в научный оборот впервые, проанализированы следующие аспекты: расположение тюрьмы в городском пространстве; деятельность администрации по организации тюремной жизни; повседневную жизнь заключенных; отношения церкви и тюрьмы. Исследование является микроисторическим, в центре внимания которого конкретные формы социальных практик.

Ключевые слова: *тюремный замок; Центральная городская тюрьма; Винница; Подольская губерния; арестанты; тюремная администрация.*

Постановка проблеми. Ув'язнення було домінуючою формою покарання у Російській імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Історія окремої в'язниці може стати своєрідним індикатором ефективності пенітенціарної системи імперської доби, оскільки дозволяє з'ясувати, як втілювалися у життя циркуляри Головного тюремного управління.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити історію Вінницької міської тюрми: її розташування у міському просторі, зміна місця локації, облаштування цієї території для специфічних потреб в'язниці, а також проаналізувати окремі аспекти організації тюремного життя в'язнів та персоналу.

Історіографія та джерельна база дослідження. Склалася доволі обширна історіографія російської царської в'язниці. На межі XIX та XX ст. з'явилися теоретичні роботи, присвячені тогочасній кримінально-виконавчій системі [34, 38, 39]. У радянський час ця тема стала ідеологічно заангажованою. Царські тюрми досліджувалися лише як місця ув'язнення «борців із самодержавством». Помітним явищем радянської історіографії була п'ятитомна робота Михайла Гернета «Історія царської тюрми», що почала публікуватися у СРСР з 1941 р. і витримала кілька перевидань [33]. Спектр проблем, що вивчалися і продовжують вивчатися сьогодні, є широким: історія «політв'язнів», система покарань, історія окремих в'язниць та ін. [35–37, 41, 44].

Вінницька тюрма до 1912 р. була у статусі повітових. Там утримувалися арештанти, засуджені до коротких термінів ув'язнення. За її ґратами нечасто опинялася «політв'язні», які могли б залишили спогади. У нашому розпорядженні наявна лише офіційна документація Вінницького повітового відділення Подільського губернського товариства опіки тюрми, що зберігається у Державному архіві Вінницької області. На жаль, ці джерела не дають відповідь на всі питання, що нас цікавлять. Так, через брак документальних свідчень, ми поки що не можемо представити опис архітектури корпусів цієї в'язниці або устрій її камер. Отже, простір для подальших наукових пошуків залишається.

Методологія. Дослідження ґрунтується на поглядах Мішеля Фуко: в'язниця як дисциплінарний інститут із системою нагляду, контро-

лю та покарання. Аналіз повсякденного життя арештантів Вінницької в'язниці є мікроісторичним, у центрі уваги якого є конкретні форми соціальних практик.

Виклад основного матеріалу.

Тюрма у міському просторі Вінниці

Тривалий час Вінницька тюрма розташовувалася у замку феодала. Наприкінці XVI ст. Вінницький замок був перенесений на острів серед Південного Бугу, відповідно там розмістилася в'язниця. Про такий зв'язок тюрми з фортецею свідчить сама назва – «тюремний замок». Нею послуговувалися у офіційному діловодстві навіть після того, як в'язниця «вийшла» за межі замку. Лише на межі XIX–XX ст. «тюремний замок» поступився лаконічній назві – «тюрма».

В'язниця із замку була виведена ще наприкінці XVIII ст. через загрозу руйнування приміщення. В'язні утримувалися у найнятому у гімназії будинку [32, с. 48]. Рішення про відведення землі для казенної в'язниці магістрат ухвалив 15 березня 1822 р. [28]. Для будівництва тюремного замку було призначене місце за Південним Бугом. Таким чином, ріка стала природнім кордоном між міською центральною частиною та в'язницею, причому ця відстань була незначною. Локація тюремного замку у цій частині Вінниці вплинула на міську топоніміку – площа, де знаходилася в'язниця, називалася «Тюремною». Це була досить жвава місцевість. Щонеділі тут відбувався базар та приїздили мешканці із передмістя. Перебуваючи на периферії міського простору, тюрма та прилеглі до неї території не були відлюдною місцевістю. До кінця XIX ст. Вінницький тюремний замок

опинився в оточені цивільних споруд.

На початку 1890-х років Вінницька в'язниця була однією з 12, що знаходилися на території Подільської губернії. Найбільшою серед них була – Кам'янецька. Втім, цих місць позбавлення волі виявилось недостатнім. Враховуючи незначну місткість тюремних будівель Поділля, Головне тюремне управління у 1890 р. ініціювало будівництво у Вінниці нової в'язниці, розрахованої на 500 осіб [27, с. 1–2]. Розширити територію та збудувати нові корпуси поруч з існуючими було неможливим через відсутність вільної землі та сусідство із в'язницею міських споруд. Найліпшим місцем чиновникам цього управління вбачався міський квартал № 184 поруч із залізничним вокзалом. Незважаючи на те, що це була фактична окраїна Вінниці, його розташування виявилось зручним. По перше, він знаходився досить близько до вже існуючої в'язниці. По-друге, – поруч із залізничним вокзалом, що було особливо вигідним, враховуючи регулярні етапування пересильних арештантів і дозволяло зекономити на транспортних витратах.

Посередником між Головним тюремним управлінням і Міською управою, яка мала виділити землю для будівництва, був Подільський губернатор. Але процес перемовин виявився доволі складним і тривав кілька років. Каменем спотикання стало питання ціни за землю, а також місце та розміри ділянки, де мала бути зведена нова тюрма. Міська управа погоджувалася продати лише 1 десятину землі за досить високу ціну (7 200 руб. сріблом), розраховуючи отримати стару будівлю тюрми,

після того, як буде споруджена нова. Головне тюремне Управління наполягало на значному зниженні ціни, збереженні за собою будівлі тюрми, у якій планували розмістити арештантський будинок. До того ж, однієї десятини землі було замало для будівництва. Утім, у кварталі, яким цікавилось Управління, вільної землі вже не було. Домовленість із місцевим купцем Янкелем Менделем Лівшицем про перенесення його гасового резервуару все одно не дозволяла істотно збільшити вільну територію.

Компромісним стало рішення про відведення необхідних двох десятин землі, але в іншому кварталі № 280 – периферійної частини Вінниці, досить віддаленому від тюремного замку. Враховуючи погане транспортне сполучення, це створювало чималі труднощі. Але ціна була майже вдвічі дешевшою, тому Тюремне управління погодилося на цю угоду. Міська дума на засіданні 30 грудня 1893 р. ухвалила рішення про продаж 2 десятин землі у кварталі № 280 за 8 600 руб.

Утім, будівництво Центральної тюрми на придбаній ділянці так і не було здійснене. Вже через декілька років цю землю пристосували під тюремний город. Таку ідею у 1897 р. запропонував начальник Вінницької тюрми, оскільки земля, що використовувалися під город раніше, була геть виснажена. Віцепрезидент Подільської губернської тюремної комісії та губернське начальство не заперечувало проти «тимчасового» використання за умови «не влаштувати на цій ділянці ані колодязя, ані погребу, і у випадку потреби була б негайно звільнена» [5, с. 32–33]. Крім того, міська дума погодилась

здати в оренду додатково 2 десятини, суміжні із придбаною ділянкою, для тюремного городу[5, с. 35].

Необхідність зведення нових корпусів ставала чимдалі явною та невідкладною. Тюрма у Вінниці була розрахована на утримання не більше як 50 арештантів. Але наприкінці століття за її ґратами перебувало від 105 до 180 в'язнів [6, с. 1]. Така скупченість людей у приміщеннях з вкрай незадовільними санітарними умовами спричиняла спалах у в'язниці епідемії інфекційних захворювань.

У 1899 р. у тюрмі почалася епідемія тифу. Комісія у складі лікарів визнала, що причиною стала переповненість тюрми: у приміщеннях з обсягом повітря на 36 осіб, утримувалося 96. До того слід додати одноманітність їжі арештантів та забрудненість тюрми й Тюремної площі, де відбувалися ярмарки та базари. Намагаючись подолати наслідки епідемії, тифозних в'язнів перевели до міської лікарні, попередньо звільнивши її від сифілітичних та легко хворих пацієнтів. Здорових арештантів евакуювали до інших тюрем Подільської губернії. Водночас приміщення Вінницької тюрми просушували, провітрювали та чистили нари і підлогу. Тюрма, що перебувала фактично у центрі міста, ставала джерелом епідемічної небезпеки. Вінницьке тюремне відділення та тюремний лікар наполегливо рекомендували Головному тюремному управлінню негайно розпочати будівництво нової в'язниці на придбаній ділянці. Надбудова нового поверху над старим корпусом тюрми була неможливою з технічних причин. Крім того, як застерігав тюремний лікар, інфекція могла зберігатися у споруді [6, с. 21].

Вінницьке тюремне відділення, вирішуючи проблему нестачі будівель, орендувало будинки у містян для утримання там арештантів. Так, відділення вийняло будинок для арештного дому у дворянина Костянтина Ратинського. У ньому три кімнати призначалися для в'язнів Вінницької тюрми. У 1906 та 1907 рр. упродовж 8 місяців там знаходилося від 30 до 40 арештантів, тобто 10 та більше осіб в одній кімнаті, під наглядом п'яти охоронців [11, с. 31]. У 1909 р. частина арештантів перебувала у приміщеннях Народного дому – громадської освітньої будівлі, що у 1902 р. була зведена поруч із в'язницею [15, с. 31]. Ці вимушені оренди обумовлювалися не лише переповненістю тюрми, але й епідеміями, що виникали час від часу.

На початку ХХ ст. Тюремному відомству за підтримки Подільського губернатора вдалося придбати зручну ділянку землі у кварталі № 184. Тоді ж і розпочалося будівництво загального корпусу.

Чергова епідемія висипного тифу у 1908 р. прискорила переїзд до нової будівлі. Це був найбільший спалах за десять років, що спричинив значну смертність серед в'язнів та персоналу, у т.ч. помер начальник тюрми Фон-Мірбах. На момент інспекції у грудні 1908 р. у будівлі Вінницької в'язниці та її «холодних спорудах» (тобто підсобних та неопалюваних) перебувало 150 арештантів. Деяких з них вже перехворіли на тиф, з 20 хворих арештантів – 10 виявилися тифозними. Їх перевели до бараку земської лікарні [10, с. 69]. Інших в'язнів необхідно було негайно евакуювати. Але у новій, ще не добудованій, будівлі загального корпусу могли розмістити лише 80 осіб

зі 135. Відтак 55 в'язнів були переведені до інших споруд. У приміщені ж старого корпусу утримувалися або хворі арештанти, або ті які вже переохворіли на тиф. Там же був облаштований шпиталь, де працювали п'ять арештантів за місячну плату 5 руб. [11, с. 1–2]. До нового корпусу переїжджали поспіхом. Перевезення речей зі старої тюрми було заборонено. Тюремне відділення навіть закупило новий дерев'яний посуд та білизну.

Спорудження нового корпусу не вирішувало питання перенаселення в'язниці, тому будівництво Центральної в'язниці залишалося нагальним питанням. До нього Головне тюремне управління повернулося у 1910 р., коли здійснило чергову купівлю землі. 20 лютого 1910 р. Вінницька міська дума ухвалила рішення про продаж додатково понад 3 десятин землі, розташованих у чотирьох кварталах – 183, 184, 279 та 280. Саме у перших двох кварталах, об'єднаних в один, була зведена Центральна тюрма. На карті Вінниці 1913 р. цей район позначався як «Дільниця тюремного відомства». На півночі він межував із садибою Ройтберга, на сході – межа відчуження Південно-західної залізниці, на заході – садиби приватних осіб.

У серпні 1910 р. право на будівництво Центральної тюрми після проведення публічних торгів було надано Шмулю Бродецькому та Шимону Сойферу. Судячи зі складу Комісії, на яку поклалися обов'язки ведення загальних робіт, значення будівництва тюрми виходило за рамки тюремного відомства і набувало загальноміського масштабу. Зокрема, до неї увійшли граф Дмитро Гейден – предводитель повітового дворянства; Микола Оводов – міський

голова; Георгій Артинов – міський архітектор; Костянтин Тюхтен – земський повітовий інженер. Безпосередній технічний нагляд і керівництво здійснював молодший інженер Тит Петрусевич [29, с. 17]. Таку увагу з боку міської влади можна пояснити тим, що будівництво в'язниці було підтримано Радою міністрів, Міністерством внутрішніх справ Російської імперії. Крім того, будівництво нової тюремної споруди і поліпшення санітарних умов утримання в'язнів забезпечувало до певної міри місто від епідемії. Головний корпус був зведений за кілька років. Наприкінці 1912 р. в'язні з усіх інших корпусів були переведені до Головного корпусу. Будівництво кам'яних господарських споруд, таких як конюшні, сарай, пральні, комори тощо продовжувалося до серпня 1914 р. [16, с. 44].

Тюремна адміністрація

Функціонування в'язниці значною мірою залежало від її начальника та його адміністративних здібностей. Коло тих питань, якими йому доводилося опікуватися, було досить широким: продовольство здорових та хворих арештантів, забезпечення їх одягом та постільної білизною, поховання померлих в'язнів, опалення та освітлення в'язниці, вивіз з її території сміття та нечистот, організація сезонних робіт на тюремному городі, використання арештантської праці, тимчасовий найм майстрів для виконання ремонтних робіт тощо. У його веденні була тюремна каса та цейхгауз, де зберігався тюремний речовий реманент.

За виконання цих обов'язків він отримував платню, яка складалася із безпосереднього «жалування», «столових», а при потребі найму

житла – «грошове квартирне утримання». Так, у 1908 р. начальник Вінницької тюрми отримував 600 руб. платні на рік (300 – жалування та 300 – столових). Якщо порівняти із платнею інших службовців Тюремного відділення, то це була досить пристойна сума. Наприклад, діловод отримував 300 руб., тюремний лікар – 240 руб., фельдшер – 180 руб. на рік [10, с. 15].

У своїй діяльності начальник тюрми був підзвітний Тюремному відділенню. Він надавав детальні рахунки про витрати: про кількість та ціни закуплених продуктів, про транспортні витрати, про вартість труни для погребіння арештантів та ін. Одним словом – всі витрати підлягали звітуванню, лише за цієї умови начальник тюрми отримував новий аванс на різні потреби від Тюремного відділення. Враховуючи ті можливості, які зосереджувалися в руках начальника тюрми, спокуса до зловживань була чималою. Зокрема, про це йшлося на засіданні Вінницького тюремного відділення у 1894 р.:

«Надання тюремним начальникам великих повноважень у справі тюремних робіт, дає привід до деяких побоювань... Значні грошові вигоди, які можуть бути отримані з арештантської праці, недостатня винагорода, що її отримують тюремні начальники, невисокий рівень розвитку більшості з них та віддаленість спостереження за ними влади, дають підставити припустити, що серед них можуть виникати спроби зловживання силами арештантів або результатами їхнього труда. Тим більше, не можна розраховувати, що подібні зловживання будуть своєчасно виявлятися й припинятися губернським начальством або Централь-

ним тюремним управлінням, тому що в умовах тюремної дисципліни в'язні лише у рідких випадках наважуються доводити до відома влади про незаконні вчинки особи, що завідує тюрмою» [3, с. 83].

Численні циркуляри Головного тюремного управління та роз'яснення до них, інструкції мали на меті регламентувати діяльність тюремного відомства та його чиновників, особливо у віддалених провінціях. Над діями начальника тюрми запроваджувався контроль з боку директорів Тюремного відділення, повітового ісправника, ревізора Подільської контрольної палати та інших. Начальник губернії рекомендував директорам відділення якомога частіше відвідувати місцеві тюрми і спостерігати за правильністю витрат казенних сум [12, с. 12].

Обов'язковим для начальника тюрми було заповнення тюремних журналів із детальними описами про суми від арештантських робіт, про наявність, кількість та стан одягу для в'язнів, кількість придбаних продуктів та їхню ціну, про зібрані овочі з тюремного городу тощо. Звіти передавалися до Тюремного відділення. У певному сенсі подібну регламентацію можна розглядати як бюрократичний «паноптикум» – зробити видимими дії начальника тюрми. У 1911 р. Губернський Комітет спробував дещо спростити процедуру документообігу і перекласти обов'язки діловода на начальника тюрми. Втім, ця пропозиція зустріла опір з боку Тюремного відділення, у штаті якого був власний діловод. Саме він перевіряв усі рахунки та відомості, надані начальником тюрми, з існуючими табелями та положеннями, і про результати перевірки

доповідав старшому директору відділення. Директори відділення, дійшовши думки, що «начальник тюрми не зможе контролювати самого себе», відхилили цю пропозицію [13, с. 20].

Тим не менш можливості для зловживань при цьому контролі завжди знаходилися. Найчастіше вони траплялися під час закупівлі продовольства для арештантів. У 1908 р. між постачальниками Шаєю Хусідманом та Гершкою Мірочником, які доставляли продукти до тюрми, і начальником тюрми Фон-Мірбахом стався конфлікт. Постачальники звернулися до Тюремного відділення із скаргою на Фон-Мірбаха, що той не сплатив їм усієї суми за продукти, а привласнив частину коштів собі. Тюремне відділення вирішило передати цю справу на розгляд Начальника губернії. Невідомо, які б санкції могли б бути застосовані до начальника в'язниці, як би він не помер [10, с. 31, 35].

За архівними матеріалами нам поки що не вдалося встановити всіх начальників Вінницької в'язниці та біографічні факти, пов'язані із їхнім перебуванням на цій посаді. Спираючись на дані, які ми маємо, можемо відтворити коло тих осіб, які були причетні до функціонування Вінницької тюрми на початку ХХ ст.

В останні роки ХІХ ст. начальником тюрми був Крижанівський. Навесні 1900 р. під час епідемії він захворів на черевний тиф. Напевно, через це в нього стався нервовий розлад, що підтвердили лікарі після медичного огляду. Надалі Крижанівський не міг більше керувати справами в'язниці, тому упродовж кількох місяців обов'язки начальника тюрми виконував Вржежевський.

Цей рік виявився надзвичайно складним для керівництва в'язницею, оскільки спочатку Вржежевському, а з серпня – Василевському довелося годувати арештантів власним коштом. Через те, що Крижанівський не надав звітних документів у витрачених коштах, Тюремне відділення упродовж року не призначало аванси на продовольство арештантів [7, с. 1]. На початку 1901 р. витрачені кошти були повернені Вржежевському та Василевському.

У 1905 р. начальником тюрми був призначений вже згадуваний Михайло Фон-Мірбах (1855–1908). Свою службу він розпочав у 1878 р. у Балтському повітовому Поліцейському управлінні. Освіти не отримав, втім у тридцятирічному віці він склав іспит в Ананівській гімназії. У 1886 р., після призначення приставом Літинського повіту, Фон-Мірбах раптово залишив службу. У 1892 р. знов повернувся та був начальником Брацлавської тюрми (1892–1901), згодом – Балтської (1901–1902), Кам'янець-Подільської (1902–1905). Отже, обійнявши посаду начальника Вінницької в'язниці, Фон-Мірбах мав достатній досвід управління. Але 1908 р. його кар'єра та життя обірвалися. Михайло Фон-Мірбах помер у 53-річному віці від висипного тифу під час епідемії у Вінницькій тюрмі [30].

У 1908 р. Крижанівський знов повернувся на посаду начальника в'язниці у Вінниці. Під час епідемії йому доводилося проводити дезінфекційні заходи та евакуювати арештантів до інших корпусів в'язниці [10]. Надалі очільники Вінницької тюрми змінювалися мало не щороку: Зелинський (1909–1910), Саповський (1910–1912), з 1912 р. – Верешковський.

Безпосередній щоденний нагляд та контроль над в'язнями здійснювали тюремні наглядачі. Зокрема, це – привратники, постові, виводні, господарські, наглядачі у тюремній конторі та запасні. Всі вони виконували відповідні функції: несли вартову службу на зовнішніх та внутрішніх постах, супроводжували арештантів за межі в'язниці та інше. Крім того, вони могли виконувати за додаткову плату роботи, які не належали до їхніх безпосередніх обов'язків. Наприклад, старший наглядач голив та підстригав арештантів Вінницької тюрми. Наглядачів залучали до вивезення тюремних нечистот. При Вінницькій тюрмі існувала казарма для наглядачів [7, с. 40].

Контроль за тюремними наглядачами покладался на начальника тюрми. Зокрема, останньому належало вести дві штрафні книги. До однієї він власноручно записував дисциплінарні стягнення, що застосовувалися до наглядачів, а до іншої – до арештантів [1, с. 86]. Ці книги у архівних фондах поки що не виявлені. Тому важко стверджувати, чи дійсно вони були в обігу.

Супровід арештантів по пересильним трактам, до офіційних установ (суд, канцелярія та інші) та на зовнішні роботи мали здійснювати нижні чини караульної команди. У 1890-х рр. їх нараховувалося до 12 осіб. Вони супроводжували щоденні етапи з Вінницької тюрми до Брацлава, Літину та Липовця, а також кожні два тижні – до Києва та Одеси. У відрядженні до міст Подільської губернії вони перебували 4–6 днів. Враховуючи нечисленність конвойної команди, саме тюремні наглядачі, здійснювали супровід

в'язнів на зовнішніх роботах [18, с. 8–11].

Закон від 13 червня 1887 р. «Про влаштування управління окремими місцями ув'язнення цивільного відомства і тюремної варти» розширював штат тюремних службовців. Окрім начальника тюрми та його помічників, запроваджувалися посади наглядачок жіночого відділення, священник та псаломщики, лікар і фельдшер [33]. Таким чином, штат в'язниці збільшувався.

Арештанти Вінницької тюрми

Серед населення тюрми найчисленнішою групою були арештанти, проте – найменш сталою. Їхня кількість постійно варіювалась. На це впливала присутність пересильних арештантів, для яких Вінницька в'язниця була тимчасовою зупинкою на шляху до губернських каторжних тюрем, як наприклад, Тюменська. Наприкінці XIX ст. у Вінницькому тюремному замку перебувало 193 в'язні [6, с. 3]. Упродовж 1901 р. за ґратами утримувалося від 165 до 274 осіб [7, с. 13, 28, 35] (не враховуючи хворих, які перебували у тюремному шпиталі). По мірі того, як будувалися нові корпуси в'язниці, чисельність арештантів збільшувалася, і у 1909 р. вона коливалася від 420 до 672 осіб [11, с. 8, 17, 23 та ін.]. У 1914 р. у корпусах в'язниці, у т. ч. новозбудованому, утримувалося від 351 до 621 арештанта [16, с. 4, 21, 22 та ін.]. Примітно, що у серпні 1914 р. у Вінницькій тюрмі перебувало 848 в'язнів [16, с. 50]. Напевно, частино з них – це евакуйовані арештанти з тюрем західних губерній, хоча і прямих свідчень про це не маємо, як і проте – куди вони прямували. Можемо лише припустити, що це в'язні Варшавських тюрем, яких евакуюва-

ли спочатку до Московських тюрем, а потім – до губернських на схід імперії.

У в'язниці арештанти розподілялися на декілька категорій: місцеві здорові арештанти, пересильні, хворі та т. зв. привілейовані. Для кожної з груп передбачалося різне добове утримання, хоча насправді воно не надто відрізнялося. Детальніше про це згодом.

Привілейованих арештантів було небагато. У щомісячних звітах начальника Вінницької тюрми тривалий час ця категорія могла не згадуватися. Відповідно до тюремного статуту їм дозволялося носити власний одяг та перебувати в окремих камерах. Щоправда, виділити ізольоване приміщення для таких в'язнів в умовах перенаселення тюрми було справжньою розкішшю, тому нерідко вони утримувалися разом з іншими арештантами. Привілейовані в'язні не отримували їжу «зі спільного котла», натомість їм видавалося харчове утримання грошима, яке дещо перевищувало витрати на утримання звичайних арештантів. Для порівняння: у 1908 р. одному «привілейованому» арештанту видавалося 11 коп. на день, а на звичайного в'язня Вінницької тюрми казна витрачала 7 коп. [10, с. 5, 57]. Отже, станові відмінності продовжували зберігатися в тюрмі.

Привілейованими арештантами могли бути, наприклад, політичні в'язні. У 1908 р. за ґратами Вінницької в'язниці у статусі «політичного арештанта» опинився Микола Стаховський – лікар за фахом, активний учасник українського руху у Російській імперії на початку ХХ ст. У 1919 р. він очолює дипломатичну місію УНР у Лондоні. У серпні 1908 р. Стаховсь-

кий був засуджений до тюремного ув'язнення за свою громадську діяльність, зокрема видавництво журналу «Боротьба», та належність до українських соціал-демократів. У в'язниці він продовжив лікарську практику і надавав медичну допомогу в'язням. За підтримки Подільського губернатора Ейлера для Стаховського був пом'якшений режим ув'язнення – його камеру переобладнали під медичний кабінет і дозволили приймати відвідувачів. Згодом під час епідемії тифу у 1908 р. він був переведений до земського шпиталу, де продовжив надавати допомогу хворим, залишаючись арештантом [40, с. 114–123].

Жінки і діти – малопомітна тема в історії Вінницької тюрми, оскільки джерела дають лише уривчасту інформацію про них. Наприклад, про Домінікію Жректинську, яка у 1894 р. добровільно поїхала за чоловіком з Вінницької в'язниці до Тюмені [14, с. 19]. Про Суру Кайноре, якій належало видати 3 руб. у зв'язку зі звільненням [4, с. 59]. Або про Марію Райхович, яка 1897 р. відбувала шестимісячне покарання у Вінницькій тюрмі й народила дитину. Чи про Анну Александрович та її померлого сина Леоніда, який народився у в'язниці й прожив лише 12 діб. Похованням дитини, як і інших померлих в'язнів, опікувалася адміністрація в'язниці. Враховуючи кількість одягу, який заготовляли для арештанток, у в'язниці Вінниці перебувало до 10 жінок. Ті, які годували грудних немовлят, могли розраховувати на покращення харчування. Відповідно до тюремного статуту, таким жінкам на продовольство виділялось на 3 коп. більше на добу, ніж іншим [5, с. 18].

Головне тюремне управління циркуляром від 24 січня 1902 р. вка-

зувало на міри опіки малолітніх дітей, чиї батьки перебували під вартою. Зокрема ними мало піклуватися Товариство опіки тюрмами. Дітей могли помістити до благодійницьких притулків або передати на виховання «родинам, відомих своєю моральністю» за економічної підтримки Товариства та казни, або найближчим родичам, які б погодилися на опіку. Разом і з тим, були випадки коли діти, які залишалися без опіки, перебували у в'язниці разом із батьками [20, с. 46]. Виявити, чи були такі факти у тюрмах Подільської губернії, ми не змогли, так само, як і встановити, у яких умовах перебували немовлята, народжені у тюрмі.

У в'язниці арештанти потрапляли під «опіку» тюремної адміністрації, яка нормувала їхнє фізичне існування: норми харчування у будні та на свята, норми одягу та взуття. Але норми були диференційовані – для різних категорій ув'язнених. Тюремне відомство прагнуло до уніфікації арештантського побуту.

Контроль за виконанням в'язнями дисциплінарних норм давав тюремній адміністрації можливість управління уніфікованою арештантською спільнотою. Відхилення від них передбачало застосування таких санкцій, як перебування у карцері. У старому головному корпусі Вінницької в'язниці був 1 карцер із вентиляцією, але без опалення, у загальному корпусі – 2 карцери з опаленням, але без вентиляції. Інколи звичайні камери використовували як карцер [13, с. 54].

Дисципліна у в'язниці мала мінімізувати можливості для втеч. Втім, вони траплялися. Так, 7 липня 1906 р. на втечу наважився арештант Іван Бессараб, який був вбитий під

час затримання [9, с. 42]. Для попередження втеч на арештантів вдягали колодки. Зокрема, серед переліку арештантського одягу у 1894 р. зазначені колодки ручні та ножні, а також підколодки [2, с. 78].

Арештантський побут: харчування та одяг

Добове харчування в'язнів оплачувалося казною і залежало від їхнього «тюремного статусу». Пересильні, враховуючи непрості переїзди, отримували більше за здорових арештантів. З 1890 р. до 1914 р. воно залишалося незмінним – 10 коп. на добу, на відміну від інших груп, продовольче утримання яких хоча і не суттєво, але зростало.

Утримання одного здорового арештанта у Вінницькій в'язниці казни обходилося у 1897 р. по 5 коп., упродовж 1901–1907 рр. – по 6 коп., у 1907–1913 рр. – варіювалося від 7 до 9 коп., а у 1914 р. – становило 10 коп. [5, 7-10, 12, 15, 17]. Якщо порівняти з іншими тюрмами Подільської губернії, то воно не надто відрізнялося, хоча було дещо меншим ніж у Кам'янецькій та Проскурівській [5, с. 18]. Зовсім малим це утримання видається у порівнянні із тюрмами Забайкальської, Приморської областей та Іркутської губернії, де казна витрачала на одного арештанта від 15 до 26 коп., але ж кліматичні умови були кардинально іншими [21].

Хворі арештанти мали отримувати посилене харчування. Втім, воно не надто відрізнялося від харчування здорових. Утримання хворих розраховувалося досить просто – до вартості добового утримання здорових в'язнів додавалося по 3 коп. на медикаменти. Хоча ці норми для хворих можна було збільшити до 40 коп. за дозволом Віцепрезидента

Подільського губернського комітету опіки тюрмами. Але і у цьому випадку тюремному відділенню дозволялося витратити на хворих кошти за мінімальними нормами (+ 3 коп.). «Надлишок» зараховувався до економічного капіталу відділення. Це практикувалося упродовж багатьох років і не вважалося зловживанням [15, с. 5; 9, с. 76].

У 1890 р. були визначені норми продуктів, що їх щоденно споживали арештантські: житній хліб (2 ½ фунти або 1,1 кг), крупи гречані, м'ясо (226 г) та сало (17 г), пшеничне борошно (15 г), олія (8,5 г), цибуля (12,8 г), сіль та перець [4, с. 126]. Ця норма була прийнята як основна, але не обов'язкова, і могла змінюватися у тюрмах. У 1900 р. начальник Вінницької тюремного замку запропонував на розгляд Тюремному відділенню власні розрахунки норм добового харчування здорових арештантів: житнього хліба (900 г), пшеничного борошна (12,8 г), крупи (226 г), гороху (136 г), для борщу 130 г капусти, 4,2 г цибулі, 30 г сала, сіль, перець та лавровий лист [6, с. 34]. Яловиче м'ясо (128 г) арештантські мали отримувати лише у неділю, а під час релігійних постів воно замінювалося на суху рибу, а замість сала в борщі – конопляна олія. Отже, реальні норми виявилися меншими за встановлені. Тюремне відділення затвердило їх, оскільки ці норми дозволяли зекономити на кожному арештантові до 0,5 коп. на добу. В'язні Вінницької тюрми отримували гарячу їжу двічі на день: на обід борщ та «порожню» кашу (гречану, ячну або пшеничну) і на вечерю – кашицю.

Напередодні Першої світової війни продовольчий раціон здорових арештантів Вінницької тюрми суттє-

во не змінився, хіба що у ньому з'явилися картопля та буряк. А норми м'яса зменшилися до 102 г. За звітною документацією у 1913 р. раціон хворих покращився: до нього входили пшеничні булки, яловичина, вершкове масло. На вимогу лікаря, могли додаватися курка, молоко, лимони та вино [1, с. 1].

Прийом продуктів від родичів арештантів дозволявся у дні побачень, тобто у недільні та святкові дні. При цьому загальна вага продуктів не мала перевищувати 3 фунтів (1,36 кг). Головне тюремне управління рекомендувало слідкувати за цим тюремній адміністрації і вивіщувати таблиці із дозволеними продуктами та вагою. Наприклад, 10 вареників, 4 яйця, 1 пляшка молока, 1 фунт жареного або вареного м'яса. Загалом цей список нараховував 27 позиції. Норми склалися таким чином, щоб арештант у тюрмі не мав можливості торгувати цими продуктами та споживав їх у день отримання. У камерах вони могли тримати хліб, бо іноді за раз видавалася норма на дві доби, чай, цукор, деякий посуд. Подільський губернський комітет опіки тюрмами рекомендував встановлювати у камерах полиці з тим, щоб ці речі могли постійно спостерігатися наглядачами [1, с. 71].

У святкові дні для арештантів передбачалося покращення харчування, Зокрема, на християнські свята (Різдво, Хрещення, Великдень та Трійця). До «святкових» належали деякі цивільні події. Наприклад, у дні коронування Миколи II, у день століття Миколи I, у день народження імператриці Марії Федорівни (святкування були 14 листопада 1899 р.), у зв'язку з сторічним ювілеєм війни з Наполеоном (26 серпня 1912 р.) [5,

с. 3; 6, с. 10; 15, с. 44]. У ці дні у раціоні харчування в'язнів з'являлися волове м'ясо, суха риба, інколи пироги, на святвечір – кутя з пшениці та маком, узвар; на Великдень – паски та яйця. На покращення харчування тюремне відділення зазвичай признавало аванси. У випадку відсутності грошей, зверталися до «благодійної громадськості» міста. «Благодійників» було не так вже багато, і, як правило, це були директори Тюремного відділення. Наприклад, у 1905 р. напередодні Великодня предводитель Вінницького дворянства та старший директор відділення граф Гейден пожертвував 10 руб., інший директор Шабанов – 25 руб. [23, с. 64] У 1909 р. Гейден зробив благодійний внесок 25 руб. на покращення харчування арештантів у дні святкування Різдва [14, с. 20].

Постачання продуктів для Вінницької тюрми здійснювалося двома способами: господарським (закупівля продуктів на міському базарі) або підрядним (укладання відповідного договору із постачальником). Найбільше зловживань здійснювалося під час заготівель продуктів для арештантів. Причому до цих зловживань вдавалися і адміністрація тюрми, і постачальники. Як вже зазначалося, на цьому ґрунті між ними виникали конфлікти. У 1886–1908 рр. постачальником Вінницької тюрми був міщанин Шая Хусідман. Іноді він недоброчесно виконував свої зобов'язання, вдавався до хабарів для отримання підряду, перепродавав права на постачання продовольства, вів нечесну гру під час публічних торгів, не минав можливості написати скаргу на начальника тюрми (часто обґрунтовану) [6, с. 32; 8, с. 25 та ін.; 17, с. 19-21]. У свою чергу, нача-

льник тюрми міг помститися, уклавши угоду з іншим постачальником, наприклад, з Ароном Магидовичем. З 1911 р. стає обов'язковим проведення публічних торгів щодо підряду. Відтоді цей процес контролювала Тюремна інспекція, а не Тюремне відділення [14, с. 10, 23, 25 та ін.].

Частково тюрма забезпечувалася овочами із власного городу, на якому працювали арештанти під конвоєм тюремних наглядачів. Під час епідемії тифу у 1899 р. через хворобу арештантів город обробляли наймані працівники [6, с. 25]. Зокрема, вирощували картоплю, буряки, капусту, цибулю, квасолу. Зібраний врожай залишався у в'язниці. При можливості його надлишки продавалися, а гроші зараховувалися до спеціальних коштів Тюремного відділення [5, с. 107]. Інколи грошова частка прибутків залишалася тюрмі на «дрібні господарські видатки» [12, с. 39]. У неврожайні роки доводилося додатково купувати картоплю для споживання арештантами, а також як насіння на наступний рік.

Город розташовувався поза межами тюремної огорожі на околиці Вінниці і межував із садибами городян. Тюремний город виявився тим місцем, де могли зустрітися арештанти і міщани, де тюремний світ припиняв бути замкненим, «відомчим», а ніби виходив назовні. Нерідко ця зустріч «тюремного» та «міського» виявлялася конфліктною. У 1897 р. начальник тюрми скаржився, що «сусідні мешканці, ймовірно тільки для того, щоб завдати шкоди, заганяють на город худобу та свиней, а хлопчики засипають канаву, щоб залізти на фруктові дерева, що ростуть навколо городу». Тюремно-

му відділенню довелося найняти сторожа для охорони врожаю [5, с. 55]. Навесні 1901 р. стався конфлікт із власником сусідньої ділянки Липницьким. Він проігнорував межу, що розділяла його та тюремні володіння. Засипавши канаву, він привласнив 152 кв. м тюремної землі й здійснив потраву врожаю. Врешті-решт, Липницького змусили поновити межу та заплатити штраф [7, с. 16].

Головне тюремне управління прагнуло уніфікувати зовнішній вигляд арештантів, створюючи єдині зразки одягу. Для здорових в'язнів одяг виготовлявся у майстернях Кам'янецької тюрми, а для хворих – купували у місцевих торговців, але цей одяг і взуття мали бути схожими на лікарняний одяг Приказу Громадського піклування [1, с. 81-82]. Зокрема, комплект чоловічого одягу для здорових арештантів складався із сорочки, брюк, підштаників, онучі, капелюха в залежності від сезону, а також бушлату, кожушка (1 на 10 осіб) взимку. Відповідно жіночий – з сорочки, спідниці з ліфом, панталонів, онучі, хустки, фартуха, капору, зимової кацавейки та кожушка (1 на 10 осіб). Для хворих призначалися ще халати та ковпаки. Залишатися у своєму вбранні могли лише привілейовані в'язні. Єдині зразки одягу мали дисциплінувати арештантів. Утім, встановлених норм не завжди вдавалося дотримуватися з огляду на реалії.

Начальник вінницької тюрми неодноразово скаржився, що речей не вистачає не тільки по комплекту, а по кількості арештантів [26, с. 21]. Тюремне вбрання було зношеним, постійно лагодилося. Тому звичайним арештантам також дозволялося залишатися у власному одязі та

взутті. Лаптів та черевиків хронічно не вистачало. Влітку завдяки теплому клімату арештанти були босоніж. На 10 в'язнів призначалася одна пара черевик, яка видавалися для зовнішніх робіт або для візиту до суду чи канцелярії. Взимку їх не виводили з камер з цієї причини, або дозволяли носити власне взуття [1, с. 71].

Праця арештантів

Труд в'язнів міг бути організований як всередині тюрми, так і за її межами. До останнього способу вдавалися набагато частіше. Праця арештантами всередині передбачала існування майстерень. Але спроби запровадити на початку 1890-х рр. у тюрмах Подільської губернії виробництва арештантами солом'яно-килимових дахів були невдалими. На заваді цьому стали відсутність вільних приміщень для робіт, висока вартість матеріалів, труднощі збуту продукції із користю для казни [1, с. 19]. До того ж, навчити арештантів певному ремеслу можна, якщо вони перебувають у в'язниці тривалий термін. Як правило, у повітових тюрмах, таких як Вінницький тюремний замок, утримувалися в'язні, засуджені до нетривалих термінів. Довгострокові арештанти переводилися до Губернської тюрми, де були можливості для відкриття майстерень та навчання [1, с. 71]. Серед успішних прикладів функціонування внутрішньо тюремних майстерень можна назвати Кам'янецьку в'язницю, де арештанти виготовляли одяг для в'язнів інших тюрем Подільської губернії.

Головне тюремне управління циркуляром від 3 березня 1888 р. визначило умови використання праці арештантів на зовнішніх роботах. Рекомендувалося допускати до таких

робіт в'язнів із «благопристойною» поведінкою, засуджених на короткі (6–8 місяців) і довгострокові терміни, і які відбули вже більшу частину цього терміну за ґратами. Конвоювання робітників-арештантів покладалося на спеціальну конвойну команду або на наглядачів у повітових тюрмах. Вивід арештантів по одному чи малими групами для роботи у дворах, городах та садах міських обивателів був небажаний, оскільки існувала можливість їхньої втечі, а зароблені ними кошти не покривали витрат на конвоювання. Оптимальним вважалися групи по 10–15 в'язнів для робіт на відстані не більше 30 верст від тюрми. Вивід на зовнішні роботи менших груп допускався начальником тюрми з дозволу місцевого цивільного начальства. При цьому тюремний наглядач мав спостерігати за їхньою роботою, а конвойні лише упереджали та припиняли спроби втеч. На арештантів покладалася кругова відповідальність: у випадку втечі одного з них, інші позбавлялися права на зовнішні роботи [3].

Звичайно, цей циркуляр був «еталоном», від якого доводилося відступати у повсякденному житті. Наприклад, попит на працю арештантів групами по 10 осіб був малим. Для виконання таких робіт, як прибирання сміття чи принесення води, достатньо було кількох чоловік. Відповідно, заробітки були мізерними. В'язні Вінницької тюрми малими групами (по 5 осіб) під наглядом лише одного тюремного наглядача винаймалися для господарських робіт городянами. Зокрема, вони у 1890-х роках пиляли дрова та працювали на городах приватних осіб, прибирали міські вулиці та площі,

сколювали лід взимку на вимогу місцевої поліції. За цю роботу в'язні отримували по 20 коп. на день [18, с. 3]. Виконання різних робіт у господарствах міських обивателів складало найбільшу частку прибутку. Наприклад, у 1890 р. із 356 руб. із арештантських сум, 253 руб. (або понад 71 % від загальної суми) вдалося заробити, працюючи на приватних подвір'ях [25, с. 101]. Начальник Вінницької тюрми скаржився, що суми зароблені арештантами, були більшими, як би їх охороняли не караульні за додаткову плату, а тюремні наглядачі.

Попит на працю в'язнів міг зростати під час проведення сезонних польових робіт. Влітку 1905 р. 30 арештантів Вінницької тюрми найняв на період жнив економ Пятничанського маєтку, що належав графу Грохольському. Поля економії знаходилася на відстані 2–3 верст від тюрми, що було досить зручно з огляду на перевезення в'язнів. Щоранку на підводах, які присилалися з економії, арештантів привозили до місця польових робіт, і щовечора у такий самий спосіб привозили назад до тюрми, але не пізніше 20-00. Для спостереження за ними винаймалися троє наглядачів (тобто по одному на 10 в'язнів). Заробітна плата робочих арештантів визначалася по 35 коп. на день кожному, а спостерігачі отримували по 12 руб. 50 коп. на місяць. Арештанти працювали у полі два місяці, за винятком релігійних свят та дощових днів – тоді вони виконували роботи у приміщенні, що замикалося. Їхнє продовольче утримання на увесь період покладалося на винаймача і було не меншим, а навіть більшим, ніж у в'язниці. Зокрема в угоді про найм визначалися

добові норми продуктів. Наприклад, на сніданок о 8 чи 9 ранку арештанти отримували куліш – рідка каша із салом; на обід о 12 годині – борщ та «порожню» кашу, а на вечерю о 5 годині була знову каша або галушки. На день кожному арештанту призначалося по 3 фунти хліба [23, с. 79]. Незважаючи на додаткові витрати по найму наглядачів та на продовольство, праця арештантів обходилася удвічі менше за плату робітника вільного найму. Щоправда, різниця у кваліфікації та продуктивності праці була так само була суттєвою.

З метою досягти якомога більшого попиту на працю арештантів тюремне відділення встановлювало значно нижчу таксу на їхню працю – приблизно на 50 % і більше від заробітної плати вільнонайманого робітника [19, с. 8].

Арештантська заробітна плата належала до тих прибутків, які хоча і не належали повністю казні, але перебували під контролем уряду. З 1886 р. діяли «Правила та форми касового рахівництва та звітності з приходу та витрат зароблених сум місцями ув'язнення та спеціального фонду на розвиток тюремних робіт». Відповідно до цих правил, зароблені арештантами гроші поділялися на три частини: перша частина заробіт-

ку ставала власністю арештанта, друга – переходила в казну і третя – тюремі. З останньої частини виділялися деякі кошти на устрій та облаштування майстерень, закупівлю інвентарю для господарських робіт тощо [1, с. 61]. Приміром, у березні 1890 р. арештантами було зароблено 33 руб., з них 13 руб. 20 коп. призначалося арештантам, по 9 руб. 90 коп. – казні та в'язниці [25, с. 20]. Всі кошти, отримані від арештантських робіт, зараховувалися до депозиту Тюремного відділення. Свою частку арештант міг отримати вже після звільнення або при переводі до іншої в'язниці за клопотанням начальника тюрем. Зароблені гроші в'язень міг одержати лише через кілька місяців після звільнення через бюрократичну тяганину.

Крім того, в арештанта вилучалися наявні гроші з самого початку його перебування у в'язниці. Їх він так само отримував після звільнення. Як правило, це були копійчані суми. Хоча траплялися і справжні статки. Так, у 1890 р. начальник Вінницької в'язниці просив видати арештанту французу Якову Піотровському належні йому гроші у розмірі 1 100 руб. у зв'язку із завершенням терміну його ув'язнення та висил-

Такса на працю арештантів у 1911 р. [12, с. 34]

Вид робіт	Плата за працю вільнонайманого робітника (за день)	Плата за працю арештанта (за день)
Чорноробочий	від 50 до 90 коп.	35 коп.
Ремісник	від 1 руб. 50 коп. до 2 руб.	60 коп.
Розпилювання дров	від 2 до 3 руб. (1 кв. сажень)	від 1 руб. 60 коп. до 2 руб. (1 кв. сажень)

кою за кордон [4, с. 176]. Арештанта Вінницького тюремного замку Устина Поліщука переводили до Ольгопільської тюрми. Відповідно належні йому 320 руб. відправлялися до Ольгопільського тюремного відділення [5, с. 59].

Крім зовнішніх тюремних робіт, які приносили прибутки, арештанти виконували неоплачувані роботи на користь в'язниці – наприклад, робота на тюремному городі. Подільський комітет опіки тюрмами рекомендував обирати кашоварів та пекарів серед арештантів, які мали бути постійно на кухні чи пекарні [1, с. 86].

Тюремна лікарня

При в'язниці була лікарня з медичним персоналом – лікарем та фельдшером. У 1905 р. був навіть зубний лікар Арон Вазер, який зголосився безкоштовно лікувати арештантів. Зокрема, поява останнього дуже збентежила начальника тюрми, який сприймав його як приватну особу і просив тюремне відділення підтвердити, чи дійсно Вазер затверджений тюремний лікар [23, с. 95]. Інколи тюремна адміністрація вдавалася до послуг сторонніх медиків, як наприклад, у 1912 р., коли на тиф захворів тюремний фельдшер Пантелемон Масленков, і його обов'язки виконував найнятий повітовий фельдшер. Важко хворих арештантів направляли до земської лікарні. Там хворі залишалися в'язнями, тому у приміщеннях де вони лікувалися, на вікнах тимчасово встановлювали ґрати. Надалі ними продовжував опікуватися тюремний лікар, а тюремне відділення оплачувала їхнє добове перебування у лікарні.

Як вже зазначалося, санітарно-гігієнічні умови утримання в'язнів

були далекими від норми, тому спалахи інфекційних захворювань траплялися дуже часто: у 1899–1900 рр. епідемія червненого тифу, у 1908 р. – висипного тифу, у 1910 р. – холери та переміжної лихоманки. Під час епідемій умови перебування арештантів ставали ще більш екстремальними. Позбавлені свободи пересування, вони могли розраховувати тільки на допомогу тюремної адміністрації. Поява мору ставила під загрозу усіх – і арештантів, і адміністрацію, і наглядачів та інший тюремний персонал. Але часто до дієвих заходів не вдавалися. Як правило, долали наслідки, а не упереджували хворобу. При цьому робили це у тих випадках, коли мор набував значних масштабів і загрожував вийти за межі тюремної огорожі.

Головне тюремне управління, пропонуючи «Настанови про способи упередження та обмеження розвитку холерної епідемії у місцях ув'язнення» (1905 р.), рекомендувало економно витратити кошти на утримання тюремних приміщень у чистоті та дезінфекцію [23, с. 84]. Навряд чи ефективною можна вважати придбання тюремними бібліотеками медичної літератури, як наприклад «Основи утримання здоров'я», враховуючи що далеко не всі арештанти були освіченими [11, с. 46].

У 1914 р. лікарем при Вінницькій тюрмі став Лоскутов. З його ініціативи при тюремній лікарні почав реалізуватися такий проект, як облаштування операційної. Але Перша світова війна переважила ці плани, а лікар був мобілізований до війська [16, с. 24, 25, 38 та ін.].

Церква і тюрма

Вплив релігії на злочинців розглядався як благодійний та виправ-

ний. Священник був не тільки духовною особою, але й чиновником тюремного відомства. Православний священник призначався членом тюремної наради з питань внутрішнього розпорядку. Крім того, священник належав до тюремного персоналу. У Вінницькій тюрмі це був церковнослужитель із місцевого собору. Він отримував невеличку платню (від 5 до 8 руб. на місяць) за виконання церковних треб. При тюрмі існувала каплиця, де священник раз на два тижні служив обідню, по завершенні якої звертався до присутніх в'язнів із «живим духовним словом».

Священник, як і лікар поєднували тюремний світ із зовнішнім. Безпосередньо спілкуючись із арештантами, вони могли переказувати їм новини чи плітки, або, можливо, передавати їм гроші чи речі. Тюремній адміністрації це проконтролювати було досить важко. Тому намагалися унеможливити доступ до в'язниці «випадкових» осіб. Так, у 1897 р. учитель Вінницької церковно-приходської школи Євген Довб'я виявив бажання безкоштовно проводити два-три рази на тиждень уроки читання та бесіди із в'язнями Вінницької тюрми. Тюремний священник начебто не був проти, але при цьому підкреслив, що розмови з арештантами нерелігійного характеру принесуть їм шкоду. Тюремне відділення вирішило передати це питання на розгляд Віцепрезидента Подільського тюремного комітету, у канцелярії якого воно «загубилося» [5, с. 84].

Будь-яка просвітницька діяльність у тюрмі залишалася прерогативою церкви. У Вінницькій в'язниці була бібліотека. Книги та журнали були у переважній більшості релігійного характеру, оскільки комплекту-

ванням займався священник. У 1894 р. директор Вінницького тюремного відділення, священник Олександр Громачевський склав список релігійної літератури, яка була придбана для тюрем. Серед них були «Покарані порушники десяти заповідей Божих», «Чотири путівники дорогою життя: страх Божий, мудрість, тверезість, труд», «Примітні випадки із людьми віруючими та невіруючими», «Піклування про душу» та інші [22, с. 1]. Чиновники з тюремного відомства вважали корисним для арештантів читання у вільний час журналу «Руський паломник», тому передплату здійснювали регулярно.

Православні обряди (як-то скоромна чи пісна їжа, відвідування богослужінь) у в'язниці домінували, незважаючи на те, що серед в'язнів були представники інших конфесій – іудеї та мусульмани. Ставлення до останніх можна охарактеризувати як терпиме або ж взагалі – ігнорувалися. Наслідуючи приклад військового відомства, Головне тюремне управління не дозволило влаштувати окремі кухні для «іновірців», керуючись принципом здешевлення та спрощення процесу приготування їжі [1, с. 1]. Тому арештанти інших конфесій автоматично долучалися до православних обрядів, споживаючи святкову їжу на Різдво чи Великдень, або вимушено постували. В'язні іудейського сповідання у камерах мали деякі молитовні речі. На початку 1890-х років тюремним адміністраціям було рекомендовано вилучати ці речі й видавати лише у години, що призначалися для молитов [1, с. 71]. Але всеохоплюючого впливу православ'я у в'язниці не було. Найявність тюремної каплиці, де богослужіння здійснюються раз чи два на

місяць, поширення серед неосвічених в'язнів релігійної літератури та нечасті проповіді священника не можна вважати ефективними місіонерськими заходами.

Висновки. З одного боку, Вінницька тюрма була включена до міського простору, а з іншого – ізольованою від нього. Тюрма як сегрегація у місті, видимим символом якої стає огорожа та муровані стіни. На початку ХХ ст. була змінена її локація: з центральної частини міста до околиці. Витиснення тюрми на периферію простору обумовлювалося кількома факторами – потребами самої в'язниці у розширенні; безпекою для міста (враховуючи епідемії та потенційні втечі в'язнів); намаганням приховати соціальні вади, те, чого «соромилося» суспільство, як наприклад, притулки, богадільні, лікарні для божевільних.

Внутрішній простір в'язниці був організований за принципами нагляду та контролю. Тюремна адміністрація «користувалася привілеями замкнутого простору» [43]. Запобігти зловживанням мала система контролю за начальниками в'язниць. Начальник тюрми, здійснюючи контроль над в'язнями, сам перебував під контролем бюрократичного апарату тюремного відомства, залишаючись при цьому його частиною. Умовно кажучи, тюремна адміністрація була водночас об'єктом і суб'єктом контролю. Існувала певна

ієрархія контролю, на вершині якої знаходилося Головне тюремне управління.

На тлі загальних норм Головного тюремного управління, адміністрація в'язниці визначала фізіологічні норми існування арештантів – кількість та якість їжі, одяг та взуття, простір камер. Мінімізація життєво необхідних благ – це питання економії. І водночас – частина фізичного покарання. Нестерпні умови існування у в'язниці у певному сенсі можна порівняти із тортурами, що інколи завершувалися смертю арештантів, наприклад, під час епідемій. Покарання спрямоване на тіло. Виснажені в'язні значно менше здатні до втеч, до опору чи об'єднання, незважаючи на переповненість камер Вінницької тюрми.

Працю арештантів можна розглядати як певну «винагороду» за «благоприсойну» поведінку. По-перше, вони мали можливість невеличкого заробітку. По-друге, зовнішні роботи дозволяли урізноманітнити арештантські будні, вийти за межі тюремної огорожі. Щоправда, нагода випадала зрідка, враховуючи низьку продуктивність малокваліфікованої праці. Навряд чи можна розглядати працю в тюрмі як метод перевиховання колишніх порушників закону, враховуючи нерегулярність арештантських робіт. Так само виправний вплив релігії у тюремних реаліях виявився суто формальним.

Список використаних джерел

1. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької обл.). [The State Archives of Vinnytsia Region]. Фонд Д-50. Оп. 1. Спр. 67. Циркуляри, постановлення Подольского губернского правления, Главного тюремного управления и губернского попечительного о тюрьмах комитета о составлении финансовой отчетности

ти, правилах расходования заработанных сумм мест заключения, снабжение продовольствием арестованных (1890).

2. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 78. Циркуляр Вице-президента Подольского губернского попечительного о тюрьмах комитета по обеспечению больных арестованных бельем и ведомости о наличии имущества (1894).

3. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 83. Постановление Подольского губернского тюремного комитета по обеспечению жильем и оплаты труда арестованных. Сведения о суточном довольствии арестованных и о наличии средств (1896).

4. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 123. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1889).

5. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 131. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1897).

6. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 133. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1900).

7. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 134. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1901).

8. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 136. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1904–1906).

9. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 138. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1906).

10. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 139. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1908).

11. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 140. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1909).

12. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 141. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1910).

13. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 142. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1911).

14. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 143. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения и договора с частными лицами на поставки продовольствия для арестованных (1911).

15. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 144. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1912).

16. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 146. Протоколы заседания Винницкого тюремного отделения (1914).

17. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 147. Протоколы заседания уездного тюремного отделения и сведения о справочных ценах на продукты по г. Виннице (1915).

18. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 306. Переписка с Подольским губернским комитетом, Винницким уездным воинским начальником о передвижении, использовании арестованных на хозяйственных работах (1891).

19. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 322. Переписка с Вице-Президентом Подольского губернского попечительного о тюрьмах комитета и начальника Винницкого тюремного замка о выделении для арестантов белья и одежды (1895).

20. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 331. Переписка с Подольским губернским правлением и начальником Винницкой тюртмы по административно-хозяйственным вопросам (1906).

21. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 422. Сведения о расходовании средств на содержание арестованных (1891).
22. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 427. Список религиозной литературы, приобретенной для тюремного отделения (1894).
23. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 436. Сведения о количестве требуемой одежды для арестантов (1905).
24. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 437. Сведения о количестве продуктов, израсходованных на арестованных на содержание арестантов (1913).
25. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 542. Ведомости о суммах, заработанных арестантами (1890).
26. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-50. Оп. 1. Спр. 559. Ведомости наличия хозяйственных вещей, принадлежащих Винницкому тюремному замку (1893).
27. Держархів Вінницької обл.спр. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 421. Переписка с Подольским губернатором об отводе земельного участка на постройку в городе центральной тюрьмы (1890–1894).
28. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 785. Справка о строительстве Винницкой тюрьмы (1900).
29. Держархів Вінницької обл. Ф. Д-230. Оп. 1. Спр. 1271. Протоколы, переписка о постройке городской тюрьмы (1910–1911).
30. Держархів Вінницької обл, Памятная книга Подольской губернии, 1909.
31. Башмаков М. Б. Из истории московской военной тюрьмы в Лефортово конца XIX – начала XX века. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. 2013. № 12 (38). С. 22–32 URL: www.gramota.net/materials/3/2013/12-1/4.html (дата звернення 18.06.2019).
32. Вінниця: історичний нарис / Гол. редактор А. М. Подолинний. Вінниця : Книга-Вега, 2007. 304 с.
33. Гернет М. Н. История царской тюрьмы: в 5-ти томах. Москва: 1950, 1951, 1952, 1954, 1961.
35. Краинский Д. В. Материалы к исследованию истории русских тюрем. Чернигов : Тип. Губернск. Земства, 1912, 133 с.
36. Кузнецова Ю. В. Общеуголовные тюрьмы Российской империи в XIX веке (на примере Оренбургской губернии). *Самарский научный вестник*. 2019. №1 (26), С. 165–169.
37. Марков В. Н. История в истории: тюремное ведомство Кубанской области. Майкоп, 2012, 186 с.
38. Михеенков Е. Г. Привлечение заключенных к труду в пенитенциарных учреждениях Западной Сибири (конец XIX в. – 1919 г.). *Известия Алтайского государственного университета*. 2014. С. 127–131.
39. Познышев С. В. Очерки тюремоведения. Москва : Г. А. Леман и Б. Д. Плетнев, 1915, 302 с.
40. Прянишников М. Ф. Русская земледельческая тюрьма. Санкт-Петербург : Типография товарищества «Общественная польза», 1881, 253 с.
41. Трємбїцький А. А., Трємбїцький А. М. Громадсько-просвітницька та професійна діяльність Миколи Стаховського (1879–1948). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2013. Вип. 21. С. 114–123.
42. Туманов А. А., Гомонов Н. Д., Пирогов П. П., Тимохов В. П. Тюремная реформа второй половины XIX века и вопросы кадрового обеспечения мест лишения свободы в Российской империи. *Юридическая наука*. 2019. Т. 1. № 1. С. 3–10.

43. Тюрма и ссылка в дореволюционной России: сборник статей / [сост.: Катцер Н., Кудряшов С. В.]. Москва : ИстЛит, 2016, 378 с.

44. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / перевод с фр. В. Наумова под ред. Ирины Борисовой. Москва : «Ad Marginem», 1999. 479 с.

45. Шебалков С. В. Повседневность политических заключенных в тюремных учреждениях Российской империи 1879–1917 гг. (на материалах губерний европейской части страны): диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 2016. 325 с.

References

1. Bashmakov, M. B. (2013). Iz istorii moskovskoj voennoj tyurmy v Lefortovo konca XIX – nachala XX veka. *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvedenie. Voprosy teorii i praktiki – Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art history. Questions of theory and practice.* 12 (38), 22–32 [in Russian].

2. Fuko, M. (1999). *Nadzirat i nakazyvat. Rozhdenie tyurmy* (V. Naumov nrans.; I. Borisova (ed.). Moskva: «Ad Marginem» [in Russian].

3. Gernet, M. N. (1950, 1951, 1952, 1954, 1961). *Istoriya carskoj tyurmy.* 5 volumes. Moskva [in Russian].

4. Katcer, N. and Kudryashov, S. V. (Comps.). (2016). *Tyurma i ssylka v dorevolucionnoj Rossii: sbornik statej.* Moskva: IstLit [in Russian].

5. Krainskij, D. V. (1912). *Materialy k issledovaniyu istorii russkih tyurem.* Chernigov: Tip. Gubernsk. Zemstva [in Russian].

6. Kuznecova, Yu. V. (2019). Obsheugolovnye tyurmy Rossijskom imperii v XIX veke (na primere Orenburgskoj gubernii). *Samarskij nauchnyj vestnik – Samara Scientific Bulletin.* 1 (26), 165–169 [in Russian].

7. Markov, V. N. (2012). *Istoriya v istorii: tyuremnoe vedomstvo Kubanskoj oblasti.* Majkop [in Russian].

8. Miheenkov, E. G. (2014). Privlechenie zaklyuchennyh k trudu v penitenciarных uchrezhdeniyah Zapadnoj Sibiri (konec XIX v. – 1919 g.). *Izvestiya Altajskogo gosudarstvennogo universiteta – News of Altai State University,* 127–131 [in Russian].

9. Podolynnyj A. M. (Ed.). (2007). *Vinnytsia: istorychnyj.* Vinnytsia: Knyha-Veha [in Ukrainian].

10. Poznyshev, S. V. (1915). *Ocherki tyurmovedeniya.* Moskva: G. A. Leman and B. D. Pletnev [in Russian].

11. Pryanishnikova, M. F. (1881). *Russkaya zemledelcheskaya tyurma.* Spb: Tipografiya tovarishestva «Obshestvennaya polza» [in Russian].

12. Shebalkov, S. V. (2016). *Povsednevnost politicheskikh zaklyuchennyh v tyuremnyh uchrezhdeniyah Rossijskoj imperii 1879–1917 gg. (na materialah gubernij evropejskoj chasti strany).* [Everyday Political Prisoners in the Prison Institutions of the Russian Empire 1879–1917 (based on materials from the provinces of the European part of the country). (Candidate's thesis). Kazan [in Russian].

13. Trembits'kyj, A. A. and Trembits'kyj, A. M. (2013). Hromads'ko-prosvitnyts'ka ta profesijna diial'nist' Mykoly Stakhovs'koho (1879–1948). *Naukovi zapysky. Seriya: Istorii – Scientific notes. Series History* [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsyubynskij]. Vol. 21, 114–123. [in Ukrainian].

14. Tumanov, A. A., Gomonov, N. D., Pirogov P. P. and Timohov, V. P. (2019). Tyuremnaya reforma vtoroj poloviny XIX veka i voprosy kadrovogo obespecheniya mest lisheniya svobody v Rossijskoj imperii. *Yuridicheskaya nauka.* Vol. 1, 3–10 [in Russian].

K. Kuzina. *PhD in History, Associate Professor, Senior Researcher of the Department of history of state terror the Soviet era of Institute of the History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine,
e-mail: kuzinakseniya@gmail.com; ORCID ID: 0000-0001-7804-5469*

Prison in urban space of Vinnytsia (end of the 19th – beginning of the 20th century): location and internal structure

The purpose of the article is to investigate the history of the Vinnytsia city prison: the change of its location, the arrangement of this area for the specific needs of the prison, as well as to analyze some aspects of prisoners' and staff's life.

Methods and methodology. The study is based on the views of Michel Foucault: a prison as a disciplinary institution with a system of supervision, control and punishment. An analysis of the daily life of prisoners in Vinnytsia Prison is micro-historical, focusing on the specific forms of social practices.

Conclusions. Vinnytsia prison was included in urban space, but at the same time – isolated from it. At the beginning of the XX century the prison was removed from the central part of the city to the outskirts. The displacement of prison to the periphery of space was stipulated by some reasons – needs of the prison itself in an enlargement; safety for the city (taking into consideration the epidemics and potential escapes of prisoners); the attempts to hide the social defects, the things, which the society was «ashamed», such as, shelters, hospices, mental hospitals.

The internal space of the prison was organized due to the principles of supervision and control. The administration of prison defined the living conditions of prisoners – quantity and quality of food, clothes and shoes, space of cages and so on. In a sense the intolerable conditions of existence at the prison may be compared with the tortures that sometimes were finished by death of prisoners, for example, during the epidemics. The punishment was directed to the body. The exhausted prisoners significantly less could escape, resist or unite, despite the overwhelmed cages in Vinnytsia prison. The work of prisoners may be considered as certain «remuneration» for «decent» behavior. We could hardly consider the labor at the prison as a way to re-educate the prisoners, accounting for non-regularity in prisoners' works. The corrective influence of religion under prison's realities was also purely formal.

Keywords: *the prison castle; the Central city prison; Vinnytsia; Podilsky province; prisoners; prison administration.*